

ДІЯЛЬНІСТЬ В.ПЕТРОВА В ЕТНОГРАФІЧНІЙ КОМІСІЇ ПРИ ВУАН (1921–1933 рр.)

Віктор Петров – яскравий представник української гуманітарної думки ХХ ст. Утім, для української історіографії він і досі залишається маловідомим ученим. Про нього не написано узагальнюючої монографії, не реконструйовано інтелектуальну біографію і навіть залишаються невивченими її окремі сюжети. Не є винятком і «етнографічна» складова творчості науковця. У статті висвітлено діяльність В.Петрова в Етнографічній комісії при ВУАН.

Літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, талановитий письменник Віктор Платонович Петров (1894–1969 рр.; псевдоніми В.Домонтович, В.Плят, А.Семенов, В.Бер та ін.) був одним із найяскравіших українських інтелектуалів свого часу. Утім, визнаний літературними та науковими колами, В.Петров через різні життєві обставини був надовго «вилучений» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна літературна, філософська й наукова спадщина забута. Протягом двох останніх десятиліть життя і творчість науковця привертають увагу вітчизняних дослідників. Утім, про В.Петрова як ученого й організатора науки написано не надто багато. В українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник і філософ¹.

1920-ті рр. стали «золотим віком» української гуманітаристики. У той час широкомасштабна наукова робота здійснювалася не лише столичними, а й провінційними вченими та краєзнавцями. Визначну роль у розвитку й організації наукових досліджень відіграла Всеукраїнська академія наук (ВУАН). У межах її Історико-філологічного відділу існувала низка наукових комісій, які займалися дослідженнями, що охоплювали різноманітні проблеми історії, етнографії, фольклору, археології, музейної справи тощо. Так, тоді активно працювали Етнографічна комісія, Комісія для складання історико-географічного словника, Комісія для складання археологічної карти України, Єврейська історико-археологічна комісія, Кабінет антропології та етнології імені Ф.Вовка, Кабінет примітивної культури при відділі примітивної культури і народної

* Андрєєв Віталій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

¹ Агєєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006; Грегіль Г.В. Українська біографічна проза першої половини ХХ ст.: жанровий аспект (за творами В.Петрова, С.Васильченка, О.Ільченка, Л.Смілянського): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005; Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров. – К., 1993; Зубань В.І. «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В.Петрова в контексті українського культурного життя 20-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2003; Куриленко І.А. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2006; Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова (В.Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби // Січеслав. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип.2. – С.88–94; Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1997; Портнов А. Віктор Петров і його критики // Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С.143–181; Руденко С.В. Філософські погляди В.П.Петрова. – К., 2008. – 136 с.; Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки: Філологія [Національний університет «Києво-Могилянська академія»]. – К., 1999. – С.42–44.

творчості Науково-дослідної кафедри історії України, Кабінет музичної етнографії, Краєзнавча комісія, Кабінет по вивченню національних меншин та ін.

Велика кількість досліджень і матеріалів друкувалася в таких академічних виданнях, як «Записки Історично-філологічного відділу», «Збірник Історично-філологічного відділу», «Етнографічний вісник», «Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН», «Записки Етнографічного товариства», «Матеріали до етнології», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Побут», «Бюлетень Кабінету антропології та етнології імені Ф.Вовка» та ін.²

Непересічне значення для досліджень у галузі української етнографії, фольклористики, мовознавства, історії і краєзнавства мала діяльність Етнографічної комісії, яку з 1921 р. очолював видатний український учений академік А.Лобода. В.Петров також із часу заснування комісії працював її науковим співробітником, а згодом став секретарем (1924–1927 рр.) і керівником (1927–1930 рр.). Учений редагував видання комісії: 1925–1929 рр. разом з академіком А.Лободою був редактором перших восьми випусків «Етнографічного вісника», чотирнадцяти номерів «Бюлетеня Етнографічної комісії» та «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань».

На шпальтах першого числа «Етнографічного вісника» А.Лобода та В.Петров виступили з програмними статтями, в яких визначалися організаційні й ідейні засади діяльності Етнографічної комісії, ставилися завдання перед тогочасною етнографією та фольклористикою, намічалися шляхи її подальшого розвитку. Сформульовані авторами основні принципи діяльності шість років були дороговказом і спрямовували роботу інституції.

У своїй статті А.Лобода наголошував на важливій ролі етнографії в українському національному відродженні кінця XVIII–XIX ст. Учений підкреслював, що комісія є наступницею у справі етнографічних досліджень в Україні таких визначних діячів, як І.Котляревський, О.Піпін, М.Драгоманов, М.Сумцов, Б.Грінченко, Ф.Вовк та інші, продовжувачем справи київського Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, харківського Історико-філологічного товариства та «Киевской старины». Проте, на думку голови комісії, незважаючи на всі досягнення, попередники не мали можливості проводити «етнографічну працю широко, планомірно, на цілком науковому відповідному ґрунті», оскільки їм «бракувало коштів» та «простору»³.

А.Лобода визначив основні завдання, що стояли перед тогочасною українською етнографією: вихід на новий теоретичний рівень шляхом «створення нових праць теоретичного характеру», на основі власних розробок і за рахунок звернення до теорій зарубіжних учених визначити місце етнографії/етнології у системі наук, її «взаємовідносини з палеонтологією, антропологією, соціологією, фольклором»; вивчити досвід етнографічних досліджень зарубіжних та західноукраїнських колег (насамперед діяльність В.Гнатюка та Наукового товариства імені Шевченка у Львові) для успішної реалізації своєї практичної діяльності;

² Див.: Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.30–34, 77–84.

³ Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн.1. – С.1–2.

інтегрувати українську етнографію у світовий науковий простір; проводити дослідження в галузі історії української етнографії, які б допомогли систематизувати доробок попередників для визначення шляхів подальшого розвитку науки; створити загальну програму досліджень, яка б була гнучкою, докладною та конкретизованою і дозволила б проводити тотальне вивчення етнографії України, ліквідувати прогалини у вивченні конкретних тем і територій; досліджувати давні форми народного життя та мистецтва, але й не нехтувати того, що «утворилося й утворюється тільки під теперішній час»; перевидавати малодоступні збірки етнографічних матеріалів; виявляти фальсифіковані в минулому матеріали та вилучати їх з наукового обігу; започаткувати практику проведення етнографічних з'їздів на зразок колишніх археологічних, що проводилися в Російській імперії; першочергове нагальне завдання – вивчення народної творчості⁴.

В.Петров окреслив напрями діяльності Етнографічної комісії в галузі фольклористики. Учений наголосив на непересічному значенні відповідних студій для науки та їх місці у краєзнавстві, запропонував форми організації масштабної краєзнавчої роботи у справі збирання фольклорного матеріалу⁵. Автор полемізував з апологетами «новітніх тенденцій» у краєзнавстві, які виступали з гаслами, як-от «Геть побут селян та світогляд і творчість!». На думку цих «новаторів», усе це, як щось складне й таке, що дуже мало дає у практичному житті, треба рішуче відкинути. Згідно з марксистсько-ленінською теорією, досліджувати необхідно лише виробничі процеси та вивчати «працю сільради, землеустрій, кооперацію, нарсуд, роль комсомолу тощо», адже «це має більше значення, аніж збирання приказок і частушок»⁶.

Натомість В.Петров доводив, що не можна ігнорувати фольклор у наукових дослідженнях. На його думку, «виробничий ухил у краєзнавстві» дискредитував фольклористику, а це – велика помилка. Науковець був упевнений, що навіть вивчаючи роботу сільради, не можна використовувати лише офіційні, архівні матеріали, адже в такому разі буде отримано лише «мертву» інформацію з її «канцелярською мовою». Дослідник намагався продемонструвати переваги інших видів джерел: «Але можна цим не обмежитись, а списати живих людей, автобіографію голови сільради, оповідання й спомини про колишніх голів сільради, про боротьбу незаможників із куркулями, спомини про колишню харчрозкладку й думки за харчподаток на цей рік, записати на засіданні сільради промови найкolorитніші і найяскравіші. Списати це живою мовою живих розмов [...], узагалі дати живе й жваве фольклорне оповідання. Виучуючи соціально-економічні процеси, треба на увазі мати не тільки методу цифр та підрахунків, але й факт, слово, людину [...]. Частушка скаже іноді значно більше од загальних, протокольних слів з їх загальним значінням»⁷.

Крім того, В.Петров спростовував твердження про те, що фольклористика має вивчати лише сучасне життя та його найактуальніші питання, а всі

⁴ Там само. – С.1–11.

⁵ Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн.1. – С.12–21.

⁶ Там само. – С.12.

⁷ Там само. – С.12–14.

пережитки (перекази про мерців, упирів, вовкулаків, відьом, обаяників, перелесників, мавок, заговори, прикмети, колискові пісні тощо) не варті жодної уваги. Він переконливо доводив важливість вивчення «первісних переживань» й апелював до праць авторитетних австрійських і німецьких етнографів, істориків культури та соціологів Г.Кунова, Ю.Ліперта, К.Бюхера, Ф.Мюлер-Лієра та інших, а також до робіт відомих теоретиків марксизму Г.Плеханова, Ф.Енгельса, К.Каутського, П.Лафарга, присвячених проблемам первісної культури, «культури безкультурних народів», питанням походження міфів і вірувань⁸.

В.Петров запропонував ввести у практику роботи Етнографічної комісії тотальне збирання фольклорного матеріалу. У зв'язку з цим він уважав за необхідне залучити до краєзнавчої діяльності широкі маси населення через роботу краєзнавчих гуртків при хатах-читальнях, сільбудах та робітничих клубах. Він порушив також питання про зближення школи й академічної науки, що стало б корисним для всіх – учителям це мало б допомогти у вихованні учнів, а науковцям – у збиранні фольклорних та етнографічних матеріалів⁹.

На думку В.Петрова, учнів необхідно поставити у становище дослідників, а шкільне навчання – на справжній науковий ґрунт. У такому випадку школа перетвориться на наукову лабораторію, а зібрані матеріали принесуть велику користь науці. Отже, забезпечення постійного зв'язку наукових інституцій зі школою і широкими масами – запорука успіху в реалізації поставлених завдань масштабного збирання та глобального вивчення фольклорного й етнографічного матеріалу¹⁰.

Таким чином, Етнографічна комісія визнавала безперервність наукових досліджень в Україні, свій органічний зв'язок із попередньою традицією вивчення української етнографії та фольклору. Вона ставила перед собою нові завдання, визначала шляхи подальшого розвитку і з оптимізмом дивилася у майбутнє.

Реалізуючи свої плани, комісія розгорнула широку евристичну роботу. Дописувачами, які на місцях збирали матеріали, були науковці, студенти, аспіранти, краєзнавці, школярі разом з учителями та всі небайдужі до збереження українських народних традицій. Кореспонденти, одержавши від комісії відповідні програми, запитальники, анкети, які часто друкувалися у «Бюлетені» або окремо, записували українські народні пісні, обряди, вірування, прислів'я, загадки, легенди, казки¹¹ і надсилали їх до Етнографічної комісії.

⁸ Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві. – С.14–16.

⁹ Там само. – С.20.

¹⁰ Там само. – С.19–21.

¹¹ Див.: Курило О. Програми для збирання етнографічних матеріалів // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – №13 (Вип.1). – 34 с.; Веснянки (анкета) // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1927. – №4. – С.4; Програма для збирання відомостей про звичай гріти мерців // Там само. – 1928. – №7. – С.6; Народний календар (анкета) // Там само. – №8. – С.2–4; Відомості про народне землеробство (анкета) // Там само. – 1928. – №9. – С.5; Про Кузьму-Дем'яна (анкета) // Там само; Про Вернигору (анкета) // Там само. – С.6; Народні вірування про веселку (Матеріали, надіслані від кореспондентів Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук) // Там само. – №10. – С.19–27; Вірування про kota (відповіді на питання анкети) // Там само. – 1929. – №11. – С.5–19; Програма про городництво // Там само. – №11. – С.19–20; Програма про сіянку // Там само. – С.21–22; Програма про косовицю // Там само. – С.23; Програма для вивчення побуту наймитів // Там само. – №12. – С.7–8; Програма для збирання відомостей про пережитки старих форм рільництва на Україні // Там само. – 1930. – №13. – С.13; Програма для збирання матеріалів з фольклору материнства та пестування // Там само. – №14. – С.30–31; Програма для

Коли В.Петров у 1927 р. обійняв посаду керівничого, комісія значно розширила науково-дослідну роботу¹². Так, було розгорнуто велику мережу кореспондентів, яка у 1925 р. налічувала 200, 1926 р. – 408, 1927 р. – 612, а на 1 січня 1929 р. – понад 1200 осіб, чисельність нерегулярних дописувачів сягала 11 000¹³.

Організація такої безпрецедентно великої роботи стала можливою не лише завдяки ентузіазму українських учених та організаційній діяльності керівництва комісії, а й підтримці тогочасної влади – на підставі декрету Раднаркому СРСР від 26 грудня 1922 р. і декрету Раднаркому УСРР від 9 березня 1925 р. поштові послуги для листування Етнографічної комісії та її кореспондентів були безкоштовними. В.Петров особисто контролював роботу з дописувачами, а як редактор наукових видань робив первинні узагальнення отриманих етнографічних і фольклорних матеріалів.

На підставі вивчення зібраних кореспондентами джерел було написано низку оригінальних наукових праць. Так, сам В.Петров, опрацювавши надіслану інформацію, опублікував свої дослідження – «Коротенькі пісні («частушки») років 1917–1925: Передне слово»¹⁴, «З фольклору правопорушників»¹⁵, «Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок»¹⁶, «Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти: Записи Ю.С.Виноградського та С.М.Терещенкової»¹⁷, «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі»¹⁸ та ін.

Етнографічна комісія провела чимало експедицій, що виїжджали до різних областей України (Волинь, Київщина, Поділля, Чернігівщина, Запоріжжя) й за її межі для організації нових фольклорно-етнографічних осередків і збирання матеріалів народної творчості. Завдяки проведеній науковцями й кореспондентами роботі у фондах комісії зосередилася величезна кількість фольклорно-етнографічних записів, колекція рецептів приготування народних ліків та

збирання відомостей про дівчаток-нянь // Там само. – С.31–32; Програми Етнографічної комісії до збирання етнографічних і фольклорних матеріалів, 1925–1929 рр.: Програма для збирання пісенного матеріалу // Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ). – Ф.1-9. – Од.зб.845. – Арк.1–4; Програма про людей, що «завмирають» // Там само. – Арк.5; Програма: Кіт // Там само. – Арк.6; Програма: Веселка // Там само. – Арк.6; Програма про весілля №1 // Там само. – Арк.9–10 зв.; Програма про весілля №2 // Там само. – Арк.11–13; Програма: Відомості про народне землемірство // Там само. – Арк.14; Програма для збирання відомостей про побут комун // Там само. – Арк.16–17; Відомості про картоплю // Там само. – Арк.19–19 зв.; Програма: Вірування в місяць // Там само. – Арк.21; Програма: Про осіку // Там само. – Арк.22; Програма: Про землю // Там само. – Арк.23; Програма: Про воду // Там само. – Арк.25; Програма: Про вогонь // Там само. – Арк.26; Програма для збирання матеріалів до історії та побуту цехових організацій на Україні // Там само. – Арк.27; *Ляскоронський В.* Програма для збирання відомостей про чумаків, б/д: Машинопис // Там само. – Ф.1-3. – Од.зб.77. – 10 арк. та ін.

¹² *Полонська-Василенко Н.* Українська академія наук... – С.117.

¹³ *Рубан О.* Етнографічна комісія Академії наук України // Народна творчість та етнографія. – 1999. – №4. – С.130.

¹⁴ *Петров В.* Коротенькі пісні («частушки») років 1917–1925: Передне слово // Етнографічний вісник. – Кн.І. – 1925. – С.22–25.

¹⁵ *З фольклору правопорушників* // Там само. – Кн.ІІ. – 1926. – С.38–60.

¹⁶ *Петров В.* Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок // Там само. – Кн.ВІ. – 1928. – С.55–66.

¹⁷ *Петров В.* Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти: Записи Ю.С.Виноградського та С.М.Терещенкової // Матеріали до етнології й антропології. – Т.ХХІ/ХХІІ. – Ч.І: Збірник праць, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка. – Л., 1929. – С.201–214.

¹⁸ *Петров В.* Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // Етнографічний вісник. – Кн.ІХ. – 1930. – С.197–238.

ритуальних предметів. Проте не всі експедиції мали суто науковий характер – деякі з них виконували пропагандистські функції¹⁹. Сам В.Петров неодноразово брав участь в етнографічних екскурсіях та експедиціях, бував у різних регіонах України. Учений записував свої спостереження, збирав легенди й вірування на Поділлі, Канівщині, Київщині, у Південній Україні²⁰.

Комісія регулярно (щомісяця, а то й частіше) проводила публічні засідання, на яких відбувалися слухання та обговорення наукових доповідей, звітів тощо. В.Петров, як штатний співробітник комісії, брав активну участь у підготовці та роботі цих засідань. Він часто виступав із доповідями: «Кілька пісень та легенд з приводу останніх релігійних подій»²¹, «Пісенний репертуар безпритульних», «Рецензія на збірник «Религия и Общество». Лен. 1926», «Вірування в вихор та чорна хвороба», «Гнатюк у своїх порівняних студіях»²², «Вірування в сонце», «Казковий репертуар діда Нестора з с. Війтовець на Переяславщині», «Неопубліковане листування М.Максимовича з Н.М.Язиковим 30–40-х років», «Лоцманський цех за часи революції»²³, «У лоцманів р. 1928»²⁴ та ін.

Також Етнографічна комісія систематично відряджала В.Петрова до Москви та Ленінграда для роботи з українськими матеріалами в архіві Державного російського географічного товариства в Ленінграді та бібліотеках цих міст²⁵.

Особливо тісні наукові стосунки комісія підтримувала з науковими центрами вивчення української культурної спадщини в Ленінграді – філія ВУАН, Товариство дослідників української історії, письменства та мови (1923 р. ввійшло до складу ВУАН на правах спеціальної наукової комісії, 1925 р. при ній було створено етнографічну секцію), Державне російське географічне товариство та ін.²⁶ У колі знайомих В.Петрова було багато ленінградців, зокрема В.Перетц (до речі, був головою Товариства дослідників української історії, письменства та мови, а також колишнім університетським викладачем В.Петрова), Д.Зеленін, П.Сімоні, Б.Крижанівський, Є.Кагаров, О.Капіца, О.Фрейденберг та ін.

Віктор Платонович досить часто бував у Ленінграді й на наукових конференціях та форумах. Очевидці згадують, що в ті часи участь ученого в подібних заходах ставала справжнім святом для багатьох аспірантів і співробітників,

¹⁹ Петров В. Антирелігійна науководослідна експедиція на Донбас Київської МРС ВВ та Етнографічної комісії, б/д: Рукопис, машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-4. – Од.зб.307. – 7 арк., 4 арк.

²⁰ Напр., див.: Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1927. – №3. – С.2; Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Там само. – 1928. – №7. – С.1-2, 140; Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // Там само. – №10. – С.10; Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // Там само. – 1930. – №15. – С.20.

²¹ Список публікованих доповідей при установах відділу // Записки Історично-філологічного відділу / За гол. ред. А.Кримського. – 1923. – Кн.IV. – С.352.

²² Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1927. – №3. – С.1-2.

²³ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Там само. – 1928. – №7. – С.1.

²⁴ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Там само. – №10. – С.10.

²⁵ Див.: Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Там само. – №7. – С.2; Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Там само. – №10. – С.10 та ін.

²⁶ Див.: Курас І., Водотика С. Філія Всеукраїнської академії наук у Ленінграді // Київська старовина. – 1996. – №1. – С.86–92.

адже глибина його виступів переконливо свідчила, що на неспокійному небосхилі радянської науки впевнено сходить яскрава зірка першої величини²⁷.

На В.Петрова як секретаря, а згодом і як керівничого, покладалося завдання забезпечення наукових зв'язків комісії. Таким чином, у колі його спілкування опинилися провідні науковці України та Росії, з якими він підтримував жваве листування. Так, серед них були авторитетні російські етнографи, археологи, фольклористи та мовознавці В.Данилов (Ленінград)²⁸, Д.Зеленін (Ленінград)²⁹, Є.Кагаров (Ленінград)³⁰, О.Никифоров (Ленінград)³¹, М.Март (Ленінград) та ін., українські науковці В.Білецька (Харків)³², Н.Дмитрук (Житомир)³³, Ф.Колесса (Львів)³⁴, В.Кравченко (Житомир)³⁵, А.Пашківський (Миколаїв)³⁶, К.Черв'як (Харків)³⁷ та ін.³⁸

Крім того, коли В.Петров належав до керівного складу інституції, удалося налагодити міжнародні контакти з багатьма науковими центрами світу та СРСР. Так, на 1930 р. комісія підтримувала зв'язки з такими закордонними установами: Віденське народознавче товариство, Віденське антропологічне товариство (Австрія); Інститут вивчення Східної Європи (Італія); Райнсько-Вестфальське краєзнавче товариство, Берлінське товариство антропології, етнології та преісторії, Баварське краєзнавче товариство, Ляйпцизький державний народознавчий дослідний інститут, Ляйпцизький народознавчий музей, Гессенське краєзнавче об'єднання, Бременське наукове товариство (Німеччина); Норвезький народознавчий інститут (Норвегія); редакція журналу «Люд слов'янський», Етнографічна комісія Польської академії наук, Польське краєзнавче товариство (Польща); Португальське товариство антропології та етнології (Португалія); Угорське етнографічне товариство (Угорщина); Фінляндська академія наук, Міжнародне товариство фольклористів, Фінно-угорське наукове товариство (Фінляндія); часопис «Folkminnen och Folktankar» (Швеція); часопис «Славія», Музей у Брно (Чехословаччина); Дорпатський музей (Естонія); часопис «Latviasjas Saule» (Латвія)³⁹. Зав'язувалися наукові стосунки з сербськими,

²⁷ Махно Є. Подвижник науки: Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип.4. – С.368.

²⁸ Листи Данилова В.В. до Петрова В.П., 1927–1931 рр.: Рукопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-1. – Од.зб.6. – 9 арк.

²⁹ Лист Зеленина Д. до Петрова В.П., б/д // Там само. – Ф.1-4. – Од.зб.249. – 1 арк.

³⁰ Листи Є.Кагарова до В.Петрова / Публ. Т.Шевчук та В.Новийчук // Народна творчість та етнографія. – 2007. – №2. – С.45–46.

³¹ Листи О.Никифорова до В.Петрова // Там само. – 2008. – №5. – С.34–38.

³² Листи Білецької В. до Петрова В., 1926–1930 рр.: Рукопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-1. – Од.зб.3. – 9 арк.

³³ Листи Дмитрука Н. до Петрова В.П. // Там само. – Од.зб.2. – 8 арк.

³⁴ Лист Петрова В.П. до Колесси Ф.М., 1930 р. // Там само. – Ф.27. – Од.зб.5 а. – 1 арк.

³⁵ Листи Петрова В.П. до Кравченка В.Г., 1925–1930 рр., б/д: Рукопис, машинопис // Там само. – Ф.15-4. – Од.зб.461. – Арк.11–46.

³⁶ Лист Пашківського А. до Петрова В.П., 1930 р.: Рукопис // Там само. – Ф.1-1. – Од.зб.13. – 3 арк.

³⁷ Листи Черв'яка К. до Петрова В.П., б/д: Рукопис // Там само. – Ф.1-1. – Од.зб.19. – 9 арк.

³⁸ Див.: Шевчук Т., Новийчук В. Євген Кагаров та українська фольклористика 1920-х рр. // Народна творчість та етнографія. – 2007. – №2. – С.38–46; *Іх же*. З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр.: О.Нікіфоров і українська фольклористика 1920-х – 1930-х рр. XX ст. // Там само. – 2008. – №5. – С.32–38; Шевчук Т. Євген Кагаров та українська фольклористика 1920-х рр. // Дослідники українського фольклору: невідоме та маловідоме. – К., 2008. – С.354–359; *Їх же*. З архівної спадщини Володимира Данилова: «Як я став українським фольклористом» (Автобіографія) // Там само. – С.360–367.

³⁹ Хроніка Етнографічної комісії // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – №12. – С.6–7.

іспанськими, французькими, англійськими й американськими етнологічними установами⁴⁰.

За час роботи В.Петрова в Етнографічній комісії активно поповнювалася її бібліотека, в основу якої було покладено колекцію етнографічних видань відомого українського вченого Я.Новицького. На січень 1928 р. книгозбірня налічувала 700⁴¹, а у січні 1930 р. – 1800 назв⁴².

Також співробітники комісії, упорядковуючи зібрані матеріали, комплектували картотеку. На 2 січня 1930 р. вона налічувала 60 тис. карток, переважно з таких питань, як народний календар, виробнича обрядовість, родина, космогонічні вірування, тваринний епос та загальна бібліографія українського фольклору⁴³.

У 1920–1930-х рр. В.Петров опублікував низку досліджень, рецензій, заміток. Деякі з них мали непересічне значення для становлення і розвитку української фольклористики⁴⁴. Серед рецензій ученого, які залишили помітний слід у науці, слід згадати такі, як «Нова генетична теорія походження заговорів (Н.Познанский, Заговоры, П., 1917)»⁴⁵, «До студій над коротенькими піснями»⁴⁶, «Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев»⁴⁷, «Академік Ф.М.Колесса і його книга “Українська усна словесність”»⁴⁸ та ін. Низку цікавих думок і вдалих спостережень висловив учений і в рецензії на роботу лєнінградських дослідників із тунгуського фольклору⁴⁹.

Важливе значення для української науки мали й такі статті В.Петрова, як «Старий і новий побут на селі: З етнографічних спостережень»⁵⁰, «Вірування у вихор і чорна хвороба»⁵¹, «Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл»⁵², «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі»⁵³ та ін.

Крім того, наукові зацікавлення В.Петрова поширювалися й на проблеми історії української етнографії. У низці своїх публікацій він звернувся до життя і творчості відомих українських учених М.Сумцова, В.Гнатюка, Д.Яворницького,

⁴⁰ Там само; Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за р. 1929 // Там само. – 1930. – №15. – С.20–25.

⁴¹ Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Там само. – 1928. – №7. – С.3.

⁴² Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за р. 1929 // Там само. – 1930. – №15. – С.25.

⁴³ Там само. – С.20–25.

⁴⁴ Див.: *Березовський І.* Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №6. – С.57–62.

⁴⁵ *Петров В.* Нова генетична теорія походження заговорів // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – 1923. – Кн.ІІ/ІІІ. – С.230–236.

⁴⁶ *Петров В.* До студій над коротенькими піснями // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн.2. – С.148–151.

⁴⁷ *Петров В.* Л.Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн.3/4. – К., 1935. – С.19–73.

⁴⁸ *Петров В.* Академік Ф.М.Колесса і його книга «Українська усна словесність» // Народна творчість. – 1940. – №6. – С.17–27.

⁴⁹ *Петров В.П.* [Рец.] Р.М.Василевич. Сборник материалов по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору // Український фольклор. – Кн.І. – 1937. – С.139–141.

⁵⁰ *Петров В.* Старий і новий побут на селі: З етнографічних спостережень // Життя і революція. – 1925. – Кн.ІІІ. – С.41–44.

⁵¹ *Петров В.* Вірування у вихор і чорна хвороба // Етнографічний вісник. – Кн.ІІІ. – 1927. – С.102–116.

⁵² *Петров В.* Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл // Там само. – Кн.ІІІ. – С.88–119.

⁵³ *Петров В.* Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // Там само. – Кн.ІІІ. – 1930. – С.197–238.

відзначив їх вагому роль у розвитку наукового знання та формуванні тогочасної етнографії⁵⁴. Водночас В.Петров проявляв інтерес і до ідейних засад фольклористики, окреслював загальні схеми її розвитку⁵⁵.

Успіхи комісії та її співробітників високо оцінювалися тогочасним науковим загалом і навіть вважалося, що Україна «задає тон» у галузі етнографії та фольклористики у СРСР⁵⁶. Так, 17 березня 1927 р. на річних зборах Державного російського географічного товариства в Ленінграді було ухвалено рішення про нагородження В.Петрова малою срібною медаллю. Із цього приводу 19 квітня йому було надіслано лист-повідомлення за підписом тогочасного президента товариства І.Шокальського⁵⁷. Також за роботу Етнографічної комісії золотою медаллю був нагороджений А.Лобода, а В.Камінський за свою індивідуальну працю отримав золоту медаль від АН СРСР. У наступному, 1928 р., В.Петрова було обрано дійсним членом Державного російського географічного товариства в Ленінграді⁵⁸.

Схвальні відгуки отримував і друкований орган комісії – «Етнографічний вісник». Так, авторитетний науковий часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість у соціологічному висвітленні)» (редактор – К.Грушевська, яка очолювала тоді Кабінет примітивної культури) надрукував кілька рецензій, присвячених «Етнографічному віснику»⁵⁹. Російські колеги також вважали, що цей журнал має високий науковий рівень і навіть перевершує московський «Художественный фольклор»⁶⁰.

У середині 1920-х рр. Етнографічною комісією під керівництвом А.Лободи та В.Петрова було розроблено план масштабного проекту комплексного дослідження пережитків професійних об'єднань в Україні. У рамках цієї програми В.Петров як керівник став натхненником і організатором вивчення таких явищ,

⁵⁴ Див.: *Петров В. М.Ф.* Сумцов як історик етнографії // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – 1926. – Кн. VI/VIII. – С. 7–15; *Його ж.* Акад. В.Гнатюк у своїх фольклорних студіях // Там само. – 1927. – Кн. X. – С. 241–254; *Його ж.* Д.І.Яворницький: Некролог // Вісті Академії наук УРСР. – 1940. – № 7/8. – С. 107–109.

⁵⁵ Див.: *Петров В.* Фольклористика епохи імперіалізму. Ч.I, не раніше 1933 р. Чернетка, автограф // Центральний державний історичний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДІАМЛМУ). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 3. – 103 арк.; *Його ж.* Фольклористика епохи імперіалізму. Ч.II, не раніше 1933 р. Чернетка, автограф // Там само. – Спр. 4. – 119 арк.; *Його ж.* Фольклористика епохи імперіалізму. Ч.III, не раніше 1933 р. Чернетка, автограф // Там само. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 5. – 62 арк.

⁵⁶ *Шевчук Т., Новийчук В.* З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр.: О.Нікіфоров і українська фольклористика 1920-х – 1930-х XX ст. // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 36.

⁵⁷ Лист-повідомлення до В.П.Петрова від Державного російського географічного товариства від 19.04.1927 р. (упор. док. В.М.Корпусова) // Українська біографістика... – С. 314.

⁵⁸ Див.: Списки членов Государственного географического общества: 1917–1934 // Научный архив Русского географического общества. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 3. – Л. 58; Автобіографія Петрова Віктора Платоновича / Вступ. сл. та прим. В.Корпусової // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 52; Лист-повідомлення до В.П.Петрова від Державного російського географічного товариства від 30.11.1928 р. (упор. док. В.М.Корпусова) // Українська біографістика... – С. 315; *Одарченко П.* Наукова діяльність Української академії наук у роки 1919–1932 // 125 років Київської української академічної традиції (1861–1986) / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 39–45.

⁵⁹ *Грушевська К.* [Рец.] Етнографічний вісник, кн. 1. За головним редагуванням акад. А.Лободи та В.Петрова. Українська академія наук, Етнографічна комісія, Київ, 1925, 95 с. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість у соціологічному висвітленні). – Вип. 1/2. – К., 1926. – С. 143; *Копержінський К.* [Рец.] Етнографічний вісник. За головним редагуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. Кн. 2, 1926; Кн. 3, 1927 // Там само. – Вип. 1. – К., 1928. – С. 178–182.

⁶⁰ *Шевчук Т., Новийчук В.* З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр. ... – С. 36.

як лоцманство і чумацтво. Результатом роботи співробітників комісії стали унікальні монографічні праці, опубліковані у двох випусках «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань», які побачили світ у 1929⁶¹ та 1931 рр.⁶² Серію планувалося продовжити збірками «Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»⁶³.

Свою увагу комісія передусім зосередила на дніпровських лоцманах, адже ця корпорація, на думку А.Лободи, була однією з найцікавіших серед професійних об'єднань України. Також актуальність цих студій визначалася й тим, що в тогочасній українській історичній науці та етнографії дана тема була маловивченою. Майже всі попередні дослідники, з незрозумілих причин, залишали за межами своєї наукової уваги лоцманство, навіть у ті часи, коли це явище було «повним життя». Крім того, термінового дослідження вимагали й тогочасні реалії – будівництво Дніпрогесу. Затоплення дніпровських порогів та навколишніх територій, разом із новими умовами життя, прирікало лоцманів на зникнення⁶⁴.

Отже, для вивчення такого цікавого явища як дніпровське лоцманство й було організовано експедицію Етнографічної комісії при ВУАН. Вона розпочала свою роботу влітку – восени 1927 р. і продовжила свої спостереження у 1928 та 1929 рр. До її складу, окрім керівника В.Петрова, увійшли три співробітники комісії: В.Білий, Н.Дмитрук і М.Тарасенко. Також до роботи було залучено науковця-історика з Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею П.Козаря та місцевого мешканця О.Девлада, який був одним із фундаторів лоцманської артілі «Дніпролоцман»⁶⁵.

Утім, спочатку на Дніпрельстан, за дорученням комісії, у червні 1927 р. було відряджено В.Білого (на археологічну екскурсію), а у с. Лоцманська Кам'янка – історика права та етнографа В.Камінського для збирання там матеріалів із лоцманського юридичного фольклору. Сама ж експедиція розпочала свою роботу у вересні⁶⁶. Дослідження проводилися в лоцманських селах – Лоцманська Кам'янка, Старий Кодак, Широке та Сурські хутори⁶⁷.

Деякі біографи В.Петрова вважають, що сам Віктор Платонович дослідженням лоцманства не займався⁶⁸. Проте, завдяки як опублікованим⁶⁹, так і архівним матеріалам⁷⁰ відомо, що вчений брав безпосередню участь у роботі експедиції.

⁶¹ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип.1: Дніпровські лоцмани: Збірник Історико-філологічного відділу Української академії наук. – №91. – К., 1929. – 131 с.

⁶² Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип.2: Чумацтво. – К., 1931. – 129 с.

⁶³ Рубан О. Етнографічна комісія Академії наук України // Народна творчість та етнографія. – 1999. – №4. – С.131.

⁶⁴ Лобода А. Передмова // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип.1: Дніпровські лоцмани: Збірник Історико-філологічного відділу Української академії наук. – №91. – С.ІІІ.

⁶⁵ Лобода А. Передмова... – С.ІІІ–ІV.

⁶⁶ Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – №7. – С.2, 140.

⁶⁷ Там само. – С.1; Звідомлення Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // Етнографічний вісник. – 1928. – №7. – С.139–143.

⁶⁸ Див.: Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К., 1999. – С.6; Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова (В.Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби // Січеслав. – Вип.2. – Дніпропетровськ, 2004. – С.90; Агєєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006. – С.38 та ін.

⁶⁹ Лобода А. Передмова... – С.ІІІ–ІV.

⁷⁰ Петров В. Лоцмани (рукопис). Б/д // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-5. – Од.зб.475. – 25 арк.

Отже, В.Петров як керівник проекту здійснив поїздки в район будівництва Дніпрогесу для збору етнографічних та історичних джерел у лоцманських селах⁷¹.

Підсумком масштабної евристичної роботи та досліджень, проведених експедицією Етнографічної комісії, стало цінне видання, що вийшло за редакцією В.Петрова та А.Лободи – «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Дніпровські лоцмани»⁷².

Експедиція Етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом В.Петрова мала непересічне наукове значення, а «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Дніпровські лоцмани» на сьогодні є найповнішим науковим дослідженням такого явища, як лоцманство дніпровських порогів. У 1929 р. праця побачила світ, але не була введена у широкий науковий обіг, адже всі її автори стали жертвами комуністичного терору.

Наступним колективним монографічним дослідженням Етнографічної комісії повинні були стати «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки». З огляду на те, що цей проект не став об'єктом окремої уваги науковців⁷³, зупинімося на ньому детальніше. Крім того, зовсім невисвітленою залишається і роль В.Петрова в організації та підготовці даного видання. Дослідники творчості вченого чомусь оминали у своїх працях цей сегмент його наукової діяльності. Отже, «чумацький» сюжет інтелектуальної біографії Віктора Платоновича висвітлюється вперше.

Робота щодо підготовки до друку «Чумаки» проходила у складних політичних умовах. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. ситуація в українській етнографії та фольклористиці, як і в інших сферах гуманітарного знання, докорінно змінилась. У ті часи здійснювався перехід на нові марксистсько-ленінські ідейні засади та практики роботи й в Етнографічній комісії. Усе це супроводжувалося різкою критикою і цькуванням «старого» керівництва. Так, В.Петрова в 1930 р. за «політичні вивихи та перекручення» звільнили з посади керівника комісії, усунули від редакторства «Етнографічного вісника», «Бюлетеня Етнографічної комісії». Зникло його прізвище і зі складу редколегії «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань». Блискуче дослідження та видання «Дніпровських лоцманів» ще було за редакцією А.Лободи та В.Петрова, а «Чумаки», що побачили світ у 1931 р., уже вийшли за редагування А.Лободи, який на той час помер, та В.Білого⁷⁴.

Про чумаків до 1931 р. було вже чимало написано – праці Д.Багалія, І.Рудченка, А.Скальковського, М.Сумцова, К.Трутовського, Ю.Янсона, Д.Яворницького та ін.⁷⁵ Утім, науковці XIX – початку XX ст. досліджували лише окремі

⁷¹ Про історію дослідження дніпровського лоцманства детальніше див.: Андреев В. «Дніпробудівська» експедиція Етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова (1927–1929) // Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії. – Херсон, 2012. – С.25–47.

⁷² Про роботу та результати досліджень дніпровського лоцманства Етнографічною комісією при ВУАН // Там само. – 352 с.

⁷³ Певною мірою це питання порушувалося у працях київської дослідниці С.Проскурової (див.: Проскурова С. Історіографія чумацтва: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей. – Кіровоград, 1999. – 42 с.; *Ії ж.* Науковий доробок Н.І.Букатевича та його значення // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 1999. – Вип.45. – К., 1999. – С.72–76; *Ії ж.* Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – 2000. – Вип.4. – К., 2000. – С.75–80).

⁷⁴ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки. – 1931. – Вип.2. – 129 с.

⁷⁵ Див.: Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1918. – 234 с.; Букатевич Н.І. Чумацтво на Україні: Історично-етнографічний нарис. – Одеса, 1928. – 95 с.; Рудченко І.Я. Чумаки в народних песнях: Етнографічний очерк // Вестник Европы. – 1872. – Кн.9. – С.208–238; *Его же.* Чумацкие народные

аспекти чумакування, котре поступово занепадало під впливом нових соціально-економічних умов. Учені XIX ст. розглядали чумацтво лише як фольклорно-етнографічне явище. Крім того, більшість із них сприймали чумаків суто крізь призму козацтва (насамперед А.Скальковський)⁷⁶.

Якісні зрушення в розробці теми відбулися лише в 1920-х рр. Ідея щодо необхідності подальшого всебічного вивчення чумацтва визріла в Етнографічній комісії в першій половині 1920-х рр. Термінового дослідження вимагали тогочасні реалії, адже чумацтво як явище вже майже зникло. Також інтерес до чумацтва стимулювало його відродження за часів громадянської війни, у 1920–1922 рр., унаслідок економічного занепаду та порушення транспортного сполучення. Як і в минулі часи, їхали «по сіль до Бахмута, Слов'янського, навіть і до Криму». Чумаки перестали бути дивовижею⁷⁷. Таке швидке відродження можна пояснити не лише новими економічними умовами життя, а й усталеністю, тяглістю та життєздатністю чумацьких традицій в Україні. Тим більше ще були живі старі чумаки, члени їх родин, ті, хто пам'ятав цей промысел.

Комісія, розуміючи виклики часу, поставила собі за мету не лише введення до наукового обігу етнографічних та історичних джерел, яких на той час було зібрано й опубліковано доволі багато, а й здійснити комплексне дослідження чумацтва з використанням новітніх методів та підходів⁷⁸. У зв'язку з цим навколо інституції згуртувався потужний колектив науковців під керівництвом А.Лободи та В.Петрова – В.Білий, Н.Букатевич, І.Галюн, В.Камінський, В.Ляскоронський, С.Терещенко, Я.Риженко, Н.Малеча. Учені опрацювали широке коло архівних та опублікованих джерел, а також матеріали, здобуті під час експедицій до колишніх чумацьких осередків (свідчення старих чумаків та їхніх нащадків, пам'ятки матеріальної і духовної культури). Дослідники, критично осмисливши спадщину попередників, заклали основи комплексного висвітлення більшості питань, що стосувалися виникнення, розвитку, розквіту та занепаду чумацтва, на широкому історичному тлі XVI–XIX ст. Наукові студії відзначалися професіоналізмом, застосуванням інструментарію тогочасних європейських історичних шкіл, використанням широкої джерельної бази⁷⁹.

У 1925 р. співробітник комісії, відомий український етнограф, історик та археолог В.Ляскоронський розробив «Програму для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин»⁸⁰. Із приводу майбутнього

песни. – К., 1874. – 293 с.; Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского: На основании подлинных документов Запорожского сечевого архива: В 3 ч. / Изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное. – Одесса, 1846. – Ч.1. – 367 с.; *Его же*. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). – Одесса, 1846. – 234 с.; *Сумцов Н.Ф.* К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – 1884. – №3 (т.VIII). – С.493–498; *Трутовский К.* Из воспоминаний о поездках по Малороссии // Киевская старина. – 1889. – №9 (т.XXVI). – С.585–596; *Янсон Ю.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – Санкт-Петербург, 1870. – 412 с.; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т.1. – 592 с.

⁷⁶ *Проскурора С.В.* Чумацтво як українське соціокультурне явище: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 18 с.

⁷⁷ *Білий В.* Література про чумаків // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки. – 1931. – Вип.2. – С.XLIX–L.

⁷⁸ Див.: *Білий В.* Уваги до чумацького фольклору // Там само. – С.I–II.

⁷⁹ Див.: *Проскурора С.В.* Чумацтво як українське соціокультурне явище. – С.5.

⁸⁰ *Ляскоронський В.* Програма для збирання відомостей про чумаків, б/д: Машинопис // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-3. – Од.зб.77. – 10 арк.

дослідження вчений виступив із доповіддю «Програма для збирання відомостей про чумаків»⁸¹. Згодом її було розіслано кореспондентам Етнографічної комісії.

Протягом 1926–1929 рр. краєзнавці на місцях та науковці – члени Етнографічної комісії – активно збирали матеріали щодо чумацтва. Так, С.Терещенко проводила дослідження на Звенигородщині⁸², І.Галюн збирав матеріали на Роменщині, П.Попов – на Курщині та Чернігівщині⁸³, В.Камінський – на Поділлі, Волині, Чернігівщині⁸⁴, В.Білий – на Черкащині⁸⁵, Я.Риженко⁸⁶ та Н.Малеча⁸⁷ – на Полтавщині. Таким чином, було нагромаджено цікаві й науково цінні джерела щодо етнографії та історії чумацтва. Найбільш вагомими й інформативними виявилися матеріали, зібрані С.Терещенко. У 1927 р. за плідну та багаторічну роботу дослідницю було обрано членом Етнографічної комісії⁸⁸.

У 1930 р. В.Петров, упорядкувавши отримані від кореспондентів (переважно від С.Терещенко) та зібрані під час етнографічних експедицій матеріали, на засіданні комісії виголосив доповідь «Чумацтво на Звенигородщині за матеріалами Етнографічної комісії ВУАН»⁸⁹. Того ж року з приводу вивчення чумацтва виступив одеський учений Н.Букатевич – «Чумацтво у Степовій Україні» й «Чумацтво в першій половині XIX ст.» та полтавський дослідник Я.Риженко – «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.»⁹⁰.

1929 р. комісія вже готувала до друку дослідження про чумаків⁹¹ і планувала видати його в 1930–1931 рр.⁹² Наприкінці 1930 р. колективна монографія «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки» була готова до друку. Працю умовно можна поділити, за логікою висвітлення проблематики, на три основні частини. Перша – статті В.Білого «Уваги до чумацького фольклору»⁹³ та «Література про чумаків»⁹⁴, які фактично є вступними й, так би мовити, програмними до всього збірника.

Друга частина складається з досліджених В.Петровим унікальних джерел, здобутих С.Терещенко на Звенигородщині (переважно в давньому «чумацькому гнізді» – с. Орли). Дослідниця збирила велику кількість фольклорного матеріалу і наративних джерел (розповіді колишніх чумаків та їхніх нащадків). Також вона зробила детальні описання пам'яток матеріальної культури чумаків

⁸¹ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1924–1928) // Історія Національної академії наук України (1924–1928): Док. і мат. – К., 1998. – С.717.

⁸² Див.: Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – №7. – С.2; Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928-й // Там само. – 1928. – №10. – С.10.

⁸³ Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928-й // Там само. – 1928. – №10.

⁸⁴ Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Там само. – 1927. – №3. – С.3.

⁸⁵ Матеріали В.Білого // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-4. – Од.зб.340. – Арк.1–53.

⁸⁶ Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст. – С.101–102.

⁸⁷ Матеріали Н.Малечи // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-4. – Од.зб.338.

⁸⁸ Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-й // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1928. – №7. – С.3.

⁸⁹ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1929–1933) // Історія Національної академії наук України (1929–1933): Док. і мат. – К., 1998. – С.476.

⁹⁰ Там само. – С.461.

⁹¹ Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за р.1929 // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1929. – №15. – С.21.

⁹² Там само. – С.24.

⁹³ Білий В. Уваги до чумацького фольклору // Матеріали... – С.І–Х.

⁹⁴ Білий В. Література про чумаків // Там само. – С.ХІ–LVI.

(засоби пересування, тяглова сила, житло, їжа, одяг і т.п.). Усе це дозволило реконструювати комплекси матеріальної культури промислу, уточнити деякі аспекти звичаєвого права, особливості поведінки чумаків тощо.

Проте в «Матеріалах до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки» немає жодної згадки про В.Петрова. Очевидно, що оскільки на той час учений уже встиг «завинити» перед владою та був позбавлений посади керівника комісії, його ім'я було просто викреслене зі списку авторів і редакторів монографії. Також не знаходимо серед авторського колективу С.Терещенко, адже в 1929 р. її було репресовано.

Крім того, редактори видання вирішили надрукувати у збірнику й рукопис українського дослідника-самоука А.Димінського «Опис чумацького промислу Київської губ., Звенигородського пов., Лисянської вол., с. Орлів»⁹⁵, який досліджував чумацтво в тому ж селі у 1892 р. (на той час зберігався в архіві Російського географічного товариства в Ленінграді). Очевидно, цю працю віднайшли В.Петров або В.Білий під час відрядження в ленінградські архіви. Таким чином, на сторінках видання публікувалися матеріали, які збиралися в одному місці з інтервалом майже у сорок років, що надавало можливість побачити динаміку досліджуваних процесів та явищ. Завершується друга частина матеріалів публікацією українського етнографа, історика та краєзнавця, наукового співробітника Роменського музею І.Галюна про пережитки чумацтва на Роменщині⁹⁶.

Третя частина «Чумаків» містить глибокі й ґрунтовні історико-етнографічні розвідки Н.Букатевича «Чумацтво в I пол. XIX сторіччя»⁹⁷ та Я.Риженка «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.»⁹⁸, «До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.»⁹⁹, що не втратили свого наукового значення й сьогодні.

Утім, не всі зібрані членами та кореспондентами Етнографічної комісії дані про чумаків увійшли до збірника. У наукових архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України зберігаються матеріали, які готувалися для видання «Чумаків», у тому числі й ті, що не були використані при підготовці збірника (найбільш цінні тут документи фондів 1–4). Отже, до «Матеріалів» не потрапила розвідка Н.Малечі, написана на основі зібраних під час етнографічних експедицій на Чернігівщині даних про особливості чумакування в різних населених пунктах¹⁰⁰. Також не побачило світ і дослідження В.Білого «Матеріали до чумацької демонології», в якому на основі записаних автором на Черкащині розповідей удалося розширити уявлення про вірування та повір'я чумаків¹⁰¹.

«Матеріали» про чумаків чудово ілюструють часи перебудови української науки. Дослідження було виконане ще за старими канонами й загалом є великим

⁹⁵ Диминский А. Описание чумацкого промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов // Там само. – С.63–76.

⁹⁶ Галюн І. Пережитки чумацтва на Роменщині // Там само. – С.77–86.

⁹⁷ Букатевич Н. Чумацтво в I пол. XIX сторіччя // Там само. – С.87–100.

⁹⁸ Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст. // Там само. – С.101–112.

⁹⁹ Риженко Я. До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст. // Там само. – С.113–122.

¹⁰⁰ Матеріали Н.Малечі // НАФРФ ІМФЕ. – Ф.1-4. – Од.зб.338.

¹⁰¹ Матеріали В.Білого // Там само. – Ф.1-4. – Од.зб.340. – Арк.1–53.

досягненням української етнографії та історичної науки, а вступ і огляд літератури про чумацтво – уже «ідеологічно витримані». Показова тут вступна стаття збірника – «Уваги до чумацького фольклору»¹⁰², яка пройнята цілком іншим духом, ніж попереднє видання «Матеріалів», і просто рясніє посиланнями на В.Леніна та К.Маркса. Із самого початку чумацтво таврується як явище «дрібнобуржуазне», а його ідеологія оголошується «ворожою та куркульською», «реакційною до найменшої своєї дрібниці». На сторінках збірника стають реальністю «куркульські», «глитайські» та «наймитські» пісні, легенди, оповідання та казки, з'являються «класові тенденції». Автор намагається відмежуватися від попередніх дослідників чумацтва, тепер усі їх досягнення проголошувалися «традицією націоналістичних етнографів». У статті В.Білого найпершими завданнями радянських дослідників визначається боротьба зі «старою» українською наукою¹⁰³.

В.Білий був змушений активно критикувати українську національну історіографію. Утім, новопризначений редактор видання наголошував на тому, що попередні дослідники чумацтва все ж зробили дещо корисне для науки – зібрали велику кількість фольклорного матеріалу, зробили описи чумацької валки та зовнішнього вигляду чумака. Але, на його думку, питання про соціальну природу, місце в народному господарстві та економічну роль чумацтва залишилися невисвітленими. Якщо ці проблеми й порушувалися раніше «націоналістичними вченими», то, звичайно ж, вирішувалися «невдало», що характеризує їхню «класову природу». Таким чином, автор підсумовував: «Недосконалість методології націоналістичної етнографії примушує радянську етнографію поставити проблему вивчення чумацького промислу наново й провадити той дослід, широко застосовуючи марксо-ленінський метод, студіюючи це явище діалектично, у найтіснішому зв'язку з господарчими формами, з економічною базою чумацтва»¹⁰⁴.

Крім того, коли вже праця була готова до друку (вступна стаття «Уваги до чумацького фольклору» підписана «Х.1930»), до неї, після статті В.Білого «Література про чумаків»¹⁰⁵, додали ще один аркуш, що у змісті зазначений, як «Передмова від редакції» (підписаний «листопад 1931»). У тексті цієї передмови від імені Етнографічної комісії проголошувалося: «Сучасна Етнографічна комісія, рішуче відмежувавшись од буржуазних традицій і своїх попередників (Чубинський, Сумцов, Вовк, Гнатюк, М.Грушевський) і колишніх керівників (академіки А.Лобода, А.Кримський), стає на шлях тісної ув'язки науково-дослідного процесу з практикою радянського соціалістичного будівництва». Далі йдеться про те, що комісія бере на себе зобов'язання досліджувати «електро-арматурну виробню в Києві», «сталінські та луганські виробні», окремі колгоспи тощо. Науковці обіцяли, що опрацюють марксистську схему історії етнографії в Україні, проведуть аналіз «класової функції етнографії» в ХІХ–ХХ ст., будуть «боротися з епігонами буржуазної етнографії та застосування етнографічних студій до практичної антирелігійної роботи».

¹⁰² Білий В. Уваги до чумацького фольклору // Матеріали... – С.І–Х.

¹⁰³ Білий В. Література про чумаків // Там само. – С.ІІ.

¹⁰⁴ Там само. – С.ХІІ–ХІІІ.

¹⁰⁵ Там само. – С.ХІ–ІІ.

Очевидно, що протягом року ситуація в українській науці погіршилася настільки, що цілком лояльних до радянської влади та «марксо-ленінської методології» статей В.Білого виявилось недостатньо, і для демонстрації вірності режимові знадобився ще один аркуш тексту з обіцянками й тавруванням колег. Утім, це не врятувало авторів збірника від репресій. У радянській Україні вже розпочався процес колективізації, а комуністичний режим сприймав чумаків як «куркулів», «сільську буржуазію», клас, який аж ніяк не вписувався в «нове життя», а відтак підлягав знищенню.

Узагалі для радянської влади чумацтво було транслятором «ворожих» цінностей та ідеології. Сучасні дослідники виділяють у чумацькому середовищі носіїв двох психологічних архетипів професії – козацький (звитязницький) та селянський (установка «моя хата з краю») ¹⁰⁶. За всієї своєї відмінності обидва мали таку спільну рису, як прагнення до свободи та незалежності. Навіть другий тип, що з'явився значно пізніше, у ХІХ ст., був представлений селянами, які починали чумакувати, аби вирватися з-під гніту панщини. Отже, схильність до вольниці та незалежності була «вибухонебезпечною» і несла в собі загрозу режимові, який прагнув приборкання українців та «нового покріпачення» селянства. Чумацтво, як і кобзарство, було носієм національних традицій, історичної пам'яті народу й становило загрозу для насадження та утвердження комуністичних ідей. Таким чином, той, хто зберігав пам'ять про це явище і вивчав його, ставав хранителем та передавачем чужої, ворожої для влади «дрібнобуржуазної», «глитайської», «націоналістичної» ідеології і повинен був зникнути, відійти в небуття, як і досліджуване ним чумацтво.

Видання «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки» за радянських часів не було введено у широкий науковий обіг. Безумовно, що під час сталінської реакції подібні теми раптово стали не просто неактуальними, а й «ворожими». Також не сприяла «популярності» книги й репутація її авторів, адже майже всі вони стали «ворогами народу» і посилатися на їхні студії було небезпечно. Отже, працю про чумаків «благополучно», надовго й незаслужено забули. Лише останні два десятиліття ця книга час від часу привертає увагу поодиноких дослідників. Сьогодні вона є не лише цікавим історіографічним фактом, а й цінним джерелом до вивчення історії та етнографії України і заслуговує на увагу сучасних дослідників.

Іншим матеріалам («Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»), що планували видати А.Лобода та В.Петров, узагалі не судилося побачити світ. Незабаром, у 1933 р., припинила своє існування й сама Етнографічна комісія. На початку 1930-х рр. багаторічна і масштабна діяльність комісії визнавалася маловартісною. Усі досягнення науковців тепер були просто «пережитком», і це у кращому випадку, а в гіршому – визнавалися «ворожою», «підривною» діяльністю. Таким чином, заслуги В.Петрова, як і багатьох інших, були забуті на Батьківщині. Проте у середовищі української еміграції на Заході діяльність Етнографічної комісії та досягнення В.Петрова як її активного співробітника, керівничого та науковця визнавалися і вважалися великими здобутками в роботі ВУАН та Академії наук УРСР ¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Див.: *Проскурова С.В.* Чумацтво як українське соціокультурне явище. – С.7.

¹⁰⁷ Див. *Одарченко П.* Наукова діяльність Української академії наук у роки 1919–1932. – С.39–45.

Лише згодом, після смерті В.Петрова, його згадають в Україні як «відомого українського вченого», який зробив поважний внесок у вітчизняну етнографію та фольклористику, був організатором наукових досліджень, одним із керівників «передового наукового центру українського народознавства» Етнографічної комісії при ВУАН, що здійснив чимало заходів для активізації її діяльності, пошукової роботи, пошуків фольклористичних інтересів серед молоді, учителів, культурно-освітніх працівників, а також для широкого залучення їх до збирання та студіювання фольклору і характерних явищ народного побуту¹⁰⁸. Наукові здобутки В.Петрова, на думку сучасних учених, зберегли своє значення й по сьогодні та заслуговують пильнішої уваги з боку дослідників¹⁰⁹.

На відміну від багатьох, сам В.Петров значно стриманіше ставився до Етнографічної комісії при ВУАН і доволі критично оцінював її досягнення та власні здобутки в ролі її співробітника й керівничого¹¹⁰. Натомість він дуже високо оцінював діяльність Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яка в «Етнографічному збірнику» (38 тт., 1896–1916 рр.) та інших виданнях реалізувала масштабну публікацію етнографічного матеріалу, зібраного на заході України, що не вдалося ані Етнографічній комісії при ВУАН, ані Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН УРСР. В.Петров уважав, що видання корпусу матеріалів «завжди лишалося і лишається обов'язком кожної керівної установи, яка здійснює провід у фольклористичній роботі»¹¹¹.

Таким чином, в інтелектуальній біографії В.Петрова «етнографічно-фольклористична» складова довгий час посідала поважне і навіть домінуюче місце. Його наукові зацікавлення у цій галузі міцніють та визначаються ще на початку 1920-х рр., а у другій половині 1920-х рр. учений уже був визнаним авторитетом у царині етнографії та фольклористики. Заслуги науковця у сфері організації етнографічної науки в Україні, активна діяльність у дослідженні народної культури та побуту було визнано науковим співтовариством. В.Петров у той час став одним із найкращих спеціалістів, ключовою фігурою Етнографічної комісії при ВУАН. Успіхи інституції високо оцінювалися науковим загалом, а Україна визнавалася лідером у науковому просторі СРСР.

¹⁰⁸ Див.: Березовський І. Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №6. – С.57–62.

¹⁰⁹ Дмитренко М. Віктор Петров – дослідник фольклору // Народна творчість та етнографія. – 2000. – №4. – С.88–91.

¹¹⁰ Петров В.П. [Рец.] М.Т.Яценко. Вол. Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. К., 1964 // Радянське літературознавство. – 1965. – №1. – С.1–288.

¹¹¹ Петров В.П. Д.Т.Яценко «Володимир Гнатюк», 1964. Рецензія. Автограф // ЦДІАМЛІМУ. – Ф.243. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.20.

Viktor Petrov – is outstanding representative of the Ukrainian humanitarian branch of XX century. This person is known not sufficient in Ukrainian historiography still. There are no special books about this person and his intellectual biography is not reconstructed. Even some pages of it are unknown. His ethnography activity is not exclusion. This article illustrates the activity of V.Petrov in Ethnography commission of All-Ukrainian Academy of Sciences.

